

## Karo nusikaltimų ir genocido tyrimai Latvijoje

Atkūrus Latvijos nepriklausomybę karo nusikaltimų ir genocido tyrimai prasidėjo 1992 m. Tada buvo sudaryta parlamentinė komisija totalitarinių režimų nusikaltimams tirti. Ši komisija padėjo pagrindus Latvijos Respublikos generalinės prokuratūros Totalitarinių režimų nusikaltimų tyrimo skyriui (TRNTS) ir Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centrui (TPDC), kurio uždavinys – istoriniai okupacijos metų karo nusikaltimų ir genocido tyrimai. Ėmęsis darbo TRNTS daugiausia dėmesio skyrė pagrindinių kaltininkų, įvykdžiusių genocidą Latvijoje, paieškai ir patraukimui atsakomybėn. TRNTS sutelkus jėgas 1994 m. buvo pateiktas kaltinimas genocidu A. Novikui (Latvijos SSR vidaus reikalų komisaras 1940–1941 m., saugumo komisaras 1944–1953 m.), ir 1996 m. jis nuteistas kalėti iki gyvos galvos. 1996 m. balandžio 3 d. A. Novikas kalėjime mirė.

Šalia Latvijos gyventojų deportacijų ir sušaudymų tyrimų TRNTS ir TPDC taip pat teisiniu ir istoriniu aspektais tyrė sovietinio režimo įvykdytą ginkluoto pasipriešinimo sunaikinimą. Buvo padaryta išvada, kad genocido ir karo nusikaltimų požymiai būdingi Latvijos SSR vidaus reikalų ministerijos, vėliau – Valstybės saugumo ministerijos specialiųjų agentų smogikų veiksams: jie naikino Latvijos savanorius partizanus. Pagal Hagos 1902 m. konvencijos pirmos dalies 1 str. latvių partizanai laikomi kombatantais. Sunaikinę latvių partizanus agentai smogikai Latvijoje pažeidė šiuos minėtos konvencijos antros dalies 23 str. punktus, kurie numato, kad prieš kombatantus draudžiama:

- 1) naudoti nuodus,
- 2) išdavikiškai žudyti ir sužeisti,

3) nužudyti priešą, jeigu jis atidavė ginklą arba neturi apsigynimo priemonių,

4) neteisėtai naudoti karinius priešo ženklus.

Buvo nustatyta, kad įsiskverbę į latvių partizanų gretas juos paėmė ir sušaudė daugiau kaip 60 agentų smogikų. Pradėjus tyrimą paaiškėjo, jog dauguma jų jau mirę arba nebuvo įtikinamų įrodymų, kad būtų galima patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn. Tiriant latvių partizanų sunaikinimą, ypač nustatant genocido požymius, įrodžius, kad partizanai buvo naikinami dėl įsitikinimų, įgyta patirtimi pasinaudota, kai XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukti KGB operatyviniai ir vadovaujantys darbuotojai, atsakingi už agentų smogikų veiklą.

Neįsigilinus į esmę gali pasirodyti, kad mažiau dėmesio buvo skirta Antrojo pasaulinio karo laikų kariniams nusikaltimams. Tačiau taip nėra. Kaip rodo istorija, karo nusikaltimus Latvijoje ir Latvijos gyventojų dalyvavimą karo nusikaltimuose už valstybės ribų pradėta tirti iškart po to, kai sovietai antrą kartą okupavo Latviją. Iš 49 tūkst. KGB baudžiamųjų bylų Latvijos gyventojams 31 tūkst. susiję su Antrojo pasaulinio karo įvykiais. 1944–1980 m. 1433 asmenys buvo nuteisti už dalyvavimą baudžiamosiose akcijose pačioje Latvijoje ir už jos ribų, 696 bylose pareikšti kaltinimai dalyvavus šaudymuose, 408 asmenys nuteisti už represijas prieš žydus – dalyvavimą juos naikinant, sušaudymo vietų saugojimą, konvojavimą, žydų turto pasisavinimą. 206 baudžiamosiose bylose pateikti kaltinimai Araja komandos – atskirosios latvių SD komandos nariams. Ši komanda buvo viena iš vykdydžiusių represijas

Latvijoje, taip pat dalyvavo masinėse žydų naikinimo akcijose. KGB atlikus didelį darbą atskleidžiant karo nusikaltimus, Latvijos tardymo įstaigų darbuotojams šioje srityje buvo mažiau darbo.

Remiantis Latvijos Respublikos baudžiamuoju kodeksu, nuo 1999 m. – baudžiamuoju įstatymu, pagal karo nusikaltimų straipsnius buvo išnagrinėtos 3 baudžiamosios bylos.

1999 m. Didžiosios Britanijos laikraštyje „Times“ gruodžio 28 d. ir kituose leidiniuose buvo išspaudinti straipsniai, kuriuose rašyta apie latvių SD komandos Arāja nario Konrado Kalejo padarytus karo nusikaltimus ir genocidą, asmenišką dalyvavimą holokauste. Iki tol K. Kalejo veiksmais Antrojo pasaulinio karo metu domėjosi JAV, Kanados, Australijos ir Didžiosios Britanijos įvairaus lygio tyrimo institucijos, tačiau jo veiksmuose nusikaltimo sudėties požymių nerasta.

Informaciją apie K. Kaleją vadinamojoje literinėje byloje rinko ir Latvijos KGB. Tačiau taip buvo todėl, kad K. Kalejis tarnavo vokiečių armijoje ir po karo liko gyventi Vakaruose. KGB neturėjo informacijos apie tai, kad K. Kalejis dalyvavo masiniuose civilių gyventojų sušaudymuose. SSRS nereikalavo ir jo išduoti. 1999 m. gruodžio 30 d. Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra, vadovaudamasi mūsų valstybės Baudžiamojo proceso kodekso normomis, iškėlė baudžiamąją bylą pagal baudžiamojo įstatymo straipsnius dėl karo nusikaltimų ir genocido. Baudžiamojo kodekso normos leidžia iškelti baudžiamąją bylą pagal faktą, nurodytą spaudos publikacijose, kuris galbūt turi baudžiamojo nusikaltimo požymių. Siekiant sėkmingai ištirti ir nustatyti nusikalstamos veikos požymius buvo pasitelkti Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro Latvijos Konstitucijos gynimo biuro darbuotojai, taip pat istorikai, tyrinėjantys Antrojo pasaulinio karo įvykius. Atlikus tyrimą Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra pateikė K. Kalejui kaltinimą tuo, kad jis, būdamas Salaspilio priverčiamųjų darbų stovyklos išorinės apsaugos kuopos vadu, kaip kariškis dalyvavo represuojant civilius gy-

ventojus, nes jam pavaldūs kareiviai šaudė į bėgančius suimtuosius. K. Kalejui pateiktas kaltinimas ir dėl to, kad jis prisidėjo prie genocido įvykdymo lageryje užtikrindamas įkalinimo režimą. Atlikus nuodugnų tyrimą, patikrinus visus ankstesnius liudijimus apie K. Kaleją ir gavus naujų duomenų apie masinius žydų šaudymus Rumbulėje ir Bikernieko miške, buvo padarytos išvados, kad nėra įrodymų, jog K. Kalejis dalyvavo organizuojant ir įvykdant masinius civilių gyventojų sušaudymus. K. Kalejo byla teismo Latvijoje nepasiekė, nes tuo metu, kai turėjo būti išduotas, jis mirė Australijoje. Pagal Latvijos įstatymus kaltinamojo karo nusikaltimais ir genocidu mirtis nėra pagrindas baudžiamajai bylai nutraukti.

Kitoje Latvijos Respublikos generalinės prokuratūros baudžiamojoje byloje, kuri iškelta pagal Baudžiamojo įstatymo genocido ir karo nusikaltimų straipsnius, ištirtas galimas Karlio Ozolo dalyvavimas sušaudant civilius gyventojus Baltarusijoje. Pirmoji platesnė informacija apie galimą K. Ozolo dalyvavimą civilių gyventojų sušaudymuose pasirodė knygelėje „Dauguvos vanagai, kas jie?“, inspiruotoje Latvijos KGB. Ši knygelė buvo išleista 1962 m. vokiečių ir anglų kalbomis. Knygele ilgą laiką naudojosi Vakarų teisėsaugos institucijos, kol įsitikino, kad joje pateikti faktai yra abejotini arba aiškiai melagingi. Knygelėje paminėti faktai apie K. Ozolą ir neva jo nužudytų žmonių nuotraukos buvo plačiai naudojamos spaudoje. Atlikus tyrimus K. Ozolui dar esant gyvam ir po jo mirties jokių įrodymų, kad jis dalyvavo karo nusikaltimuose ir vykdant genocidą, nerasta. Generalinės prokuratūros TRNTS prašymu bylą tikrino Baltarusijos generalinė prokuratūra. Ji atsakė, kad informacijos apie K. Ozolo dalyvavimą nusikaltimuose neturi.

Trečią baudžiamąją bylą dėl karo nusikaltimo fakto 1998 m. iškėlė Latvijos Konstitucijos gynimo biuras; jis rinko žinias apie sovietinių partizanų įvykdytą civilių gyventojų, tarp jų 2 moterų, kurių viena buvo nėščia, nužudymą Ludzos apskrities Malyje Batai kaime. Paskui byla buvo perduota Generalinės prokuratūros

TRNTS. Partizanų grupės vadui Vasilijui Kononovui, vieninteliam gyvam grupės nariui, buvo pateiktas kaltinimas dėl vadovavimo įvykdant karo nusikaltimą. Kaltinimas V. Kononovui pateiktas kaip kombatantui – Vilhelmo Laivinio sovietinės partizanų brigados spec. grupės vadui. Viduriniojo lygmens teismo instancija – Rygos apygardos teismo baudžiamųjų bylų teisminė kolegija – 2001 m. sausio 21 d. nuteisė V. Kononovą 6 metams laisvės atėmimo. Latvijos Respublikos Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų Teismo rūmai 2000 m. balandžio 25 d., apeliacine tvarka (pagal gynbos apeliacinius skundus ir prokuroro apeliacinį protestą) išnagrinėję šią bylą, panaikino nuosprendį V. Kononovo byloje ir bylą perdavė papildomam ikiteisminiam tyrimui. Įdomu, kad Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų Teismo rūmų vienas iš argumentų, kodėl bylą reikia papildomai tirti, buvo tas, jog neva neišspręstas klausimas, ar nusikaltimo įvykdymo metu – 1944 m. gegužės 27 d. nacių okupuotoje Latvijos teritorijoje V. Kononovas buvo sovietų okupacinės valdžios atstovas. Teismo rūmai, kaip ir V. Kononovo advokatas, laikėsi nuomonės, kad jis veikė antihitlerinės koalicijos, į kurią įėjo SSRS, pusėje ir neveikė sovietų valdžios okupuotos Latvijos teritorijoje.

Generalinės prokuratūros TRNTS vyriausiasis prokuroras Janis Osis kasaciniame proteste nurodė, kad toks Teismo rūmų pripažinimas prieštarauja 1966 m. rugpjūčio 22 d. Deklaracijai dėl Latvijos okupacijos, kurioje pripažinta, kad 1940 m. SSRS okupavo Latviją ir neteisėtai įtraukė ją į savo sudėtį. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui SSRS nė vienu įstatymu nepatvirtino, kad atsisako Latvijos, ir laikė ją savo teritorija. SSRS pripažino, kad Vokietija tam tikrą laiko tarpą okupavo Latviją, ir kovojo dėl Latvijos sugrąžinimo į SSRS sudėtį. Nusikaltimo įvykdymo metu – 1944 m. gegužės 27 d. – Latvija buvo dvigubai okupuota – Vokietijos ir SSRS. Su dvigubos okupacijos apibrėžimu sutiko ir Aukščiausiojo Teismo senato Baudžiamųjų bylų departamentas. Vadinasi, ši problema jau neturi būti aktuali tolesniam teisminiam procesui.

Be minėtų trijų bylų pagal karo nusikaltimų faktą Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra XX a. paskutiniojo dešimtmečio antroje pusėje ir šio amžiaus pradžioje iškėlė keletą baudžiamųjų bylų dėl genocido, kurį prieš Latvijos gyventojus sovietų okupacijos metu 1940–1950 m. įvykdė Latvijos SSR valstybės saugumo darbuotojai. Latvijos Respublikos baudžiamojo įstatymo 71 str. genocidą apibrėžia kaip sąmoningą ir tiesioginį veiksma, kuriuos siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti žmonių grupę pagal šiuos požymius: nacionalinį, religinį, etninį, rasinį, socialinį, išitikinimą. Genocido požymiai minėtų asmenų veiksmuose išvelgiami gyventojų masinių deportacijų organizavimo, vadovavimo ir įvykdymo metu, represuojant Latvijos Respublikos pareigūnus ir latvių partizanus remiantis jų įsitikinimais.

Kaltinimas genocidu buvo pateiktas aštuoniems Latvijos SSR saugumo įstaigų darbuotojams; du iš jų jau nuteisti, vienas mirė, o penkios bylos turės būti nagrinėjamos apygardų teismuose.

XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje Latvijoje opūs tapo klausimai, susiję su okupacijos laikotarpio įvykiais. Valstybė pajuto, kad to laikotarpio procesai, tarp jų – įvykdyti nusikaltimai ir genocidas nėra vien istorinės problemos, bet iki šiol veikia visuomenės nuomonę. Antrojo pasaulinio karo laikų problematika ypač daro poveikį Latvijos Respublikos santykiams su kitomis valstybėmis, jos siekimui įstoti į NATO ir ES. 1998 m. lapkričio 13 d. prie Latvijos Respublikos prezidento buvo sudaryta Istorikų komisija, kuri leidžia knygas, organizuoja konferencijas. Šioje komisijoje yra keturios grupės, tiriančios: 1) sovietų valdžios represijas prieš civilius gyventojus 1940–1941 m.; 2) holokausto problematiką; 3) Vokietijos okupacinį režimą Latvijoje 1941–1945 m.; 4) Stalino režimo mūsų šalyje 1945–1956 m. problemas. Istorikų komisija minėtomis temomis organizavo konferencijas, leido knygas. Š. m. birželio 13 ir 14 d. Rygoje įvyko tarptautinė konferencija apie Stalino režimą Latvijoje.